

Надія Москалюк,

доктор юридичних наук, доцент, професор
кафедри безпеки та правоохоронної
діяльності Західноукраїнського
національного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2972-3352>

Валентина Слома,

доктор юридичних наук, доцент, професор
кафедри цивільного права та процесу,
заступник декана юридичного факультету
Західноукраїнського національного
університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9582-1236>

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ЗАСТОСУВАННЯ ДОПОМІЖНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

У наш час все більше наукових дискусій виникає у сфері правового, медичного й морального аспектів використання допоміжних репродуктивних технологій (ДРТ). Новітні відкриття у галузі медицини здійснюють значний вплив на уявлення про правове становище та життя людини. Зокрема, частиною права на охорону здоров'я та особистих немайнових прав є право особи на репродуктивне здоров'я.

Основна мета репродуктивних прав особи – забезпечення можливості її відтворюваності. Адже саме ця властивість є важливою характеристикою права особи на життя. Це підтверджується тим, що репродукція впливає на якість людського життя та можливість продовження роду. На жаль, сьогодні законодавець не дає визначень репродуктивних прав людини і не розкриває їхні особливості.

Постмортальна репродукція (зачаття та народження) дитини вже після смерті одного або обох батьків у наш час не є фантастикою, а результатом застосування ДРТ. Тому правові та біоетичні проблеми використання ДРТ є предметом жвавих дискусій науковців та медичних працівників та потребують належно-го правового регулювання як в Україні, так і в багатьох країнах світу.

Мета статті – з'ясувати історичні передумови та сучасний стан застосування ДРТ в Україні та світі, особливості та проблеми правового регулювання цього питання, шляхи їх вирішення.

Ключові питання: допоміжні репродуктивні технології, правове регулювання ДРТ, історичні аспекти правового регулювання ДРТ, відкриття у галузі медицини, новітні досягнення у сфері репродукції.

Moskaliuk N., Sloma V.

Historical aspects and current status of the application of DRT in Ukraine and the World

Nowadays, more and more scientific discussions arise in the field of legal, medical and moral aspects of the use of assisted reproductive technologies (ART). The latest discoveries in the field of medicine have a significant impact on the idea of the legal status and life of a person. In particular, a person's right to reproductive health is part of the right to health care and personal non-property rights.

Currently, the issue of legal regulation of human reproduction is gaining special relevance. Evidence of this is the appearance of the concept of «reproductive rights» in international documents and scientific literature. This issue is of primary importance today in the world and in Ukraine, because, as is known, in recent years there has been a trend towards a decrease in the population, an increase in mortality (caused by epidemics, wars, natural disasters, etc.) and a decrease in the birth rate.

The main purpose of a person's reproductive rights is to ensure the possibility of his reproduction. After all, this property is an important characteristic of a person's right to life. This is confirmed by the fact that reproduction affects the quality of human life and the possibility of procreation. Unfortunately, today the legislator does not give definitions of human reproductive rights and does not disclose their specific features.

Postmortem reproduction (conception and birth) of a child already after the death of one or both parents is not a fantasy in our time, but the result of the use of DRT. Therefore, the legal and bioethical problems of the use of DRT are

the subject of lively discussions among scientists and medical professionals and require proper legal regulation both in Ukraine and in many countries of the world.

The purpose of the article is to find out the historical prerequisites and the current state of the use of DRT in Ukraine and the world, the peculiarities and problems of legal regulation of this issue, and ways to solve them.

Keywords: *assisted reproductive technologies, legal regulation of ART, historical aspects of legal regulation of ART, discoveries in the field of medicine, latest achievements in the field of reproduction.*

Постановка проблеми. Сьогодні особливої актуальності набуває питання правового регулювання репродукції людини. Свідченням цього є вживання в міжнародних документах та науковій літературі поняття «репродуктивних прав». Таке питання набуває першочергового значення сьогодні у світі та в Україні, адже, як відомо, протягом останніх років простежується тенденція до зменшення кількості населення, зростання смертності (внаслідок епідемії, війни, стихійних лих тощо) та зниження народжуваності.

Актуальність дослідження цієї проблематики обумовлена відсутністю відповідного правового регулювання в цій сфері, що зумовлює виникнення переліку юридичних питань, які потребують відповіді. Нові наукові розробки та досягнення в галузі репродуктивної медицини та біології привертають увагу до правового регулювання методик застосування допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ), що використовуються у нас для лікування безпліддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Застосування ДРТ з різних аспектів досліджували такі науковці, як: О. Баллаєва, Т. Дробишевська, Л. Красавчикова, Г. Романовський, З. Ромовська, І. Сенюта, Р. Стефанчук, С. Стеценко, П. Холлендер та ін. Незважаючи на значний вклад вказаних науковців у питання ДРТ у складі права на життя, здоров'я, або у контексті вивчення репродуктивних прав людини, історичні аспекти й сучасних стан застосування ДРТ в Україні та в зарубіжних країнах все ще малодосліджений.

Формування цілей. Мета статті – вивчення історичних передумов створення та застосування ДРТ, сучасних стан їх використання в Україні та світі, проблеми правового регулювання цього питання, а також шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У стародавні часи медична наука була емпіричною, для лікування різноманітних недуг часто застосовували знахарство і магію. Лікарі водночас були «місцевим божеством», священиками, до них звертались із захворюваннями та їх лікуванням. Водночас боги відігравали основну роль щодо контролю репродукції людини та лікування безпліддя. Деякі із письмових доказів застосування різноманітних репродуктивних тестів науковці знаходили іще у стародавньому Єгипті. Зокрема, «у єгипетському суспільстві жінки були рівними із чоловіками, тому безпліддя не розглядалося як кара божа, а просто як хвороба, що потребує діагностики та лікування. Були знайдені документи, датовані ще 1820 роком до нашої ери, що свідчать про пошуки шляхів лікування гінекологічних розладів» [1].

Одним з найперших випадків застосування сучасних штучних ДРТ науковці вважають приклад лікування подружжя шотландським хірургом Джоном Хантером, імовірно, в 1776 р. Лікар порадив провести штучну інсеминацію подружжю, що й було зроблено. Через 9 місяців у подружжя народилася здорова дитина. Сьогодні такий метод ДРТ лікарі також застосовують. Ефективність застосування цієї технології згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я становить 12%. Водночас жінка повинна не лише мати здорові клітини, а й може самостійно виносити та народити дитину.

Іншим напрямом у сфері лікування безпліддя є екстракорпоральне запліднення яйцеклітини, що виникло у Великобританії в 1978 р. Метод розробив ембріолог Р. Едвардс та гінекологом П. Стептоу. «Його назвали In vitro fertilization and embryo transfer (IVF&ET). В українському варіанті цей метод звучить як екстракорпоральне запліднення (далі – ЕКЗ) і перенос ембріонів (далі – ПЕ) у порожнину матки. У вирішенні проблеми неплідного шлюбу в усіх розвинутих країнах світу метод ЕКЗ і ПЕ набуває все більшого значення» [2, с. 1].

Екстракорпоральне запліднення (від латинського extra – «зовні» і лат. corpus – «тіло»), отже «поза тілом», тобто ЕКЗ полягає у тому, що вилучають яйцеклітину з організму жінки та запліднюють її штучно In vitro («у пробірці»). Отриманий у результаті ембріон деякий час знаходиться в інкубаторі, а потім переноситься у порожнину матки жінки, яка виношує та народжує дитину. Результативність ЕКЗ близько 40%. ДРТ можливе тільки у виняткових випадках: «якщо пацієнт проходить обстеження для виявлення причин безпліддя (протягом 3-6 місяців), потім лікування, але зрештою пройдене лікування виявляється неефективним (вагітність так і не настає протягом 9-12 місяців). До закінчення цього терміну ДТР можуть застосовуватися лише до жінок старше 35 років» [3].

25 липня 1978 р. у Великобританії з'явилася на світ перша дитина після запліднення *in vitro*. Л. Браун була перша жінка у світі, що народила дитину «з пробірки» – дівчинку Луїзу. Ця незвичайна дитина була результатом десятирічної важкої праці і співпраці двох учених. Ця подія принесла успіх у професійне життя П. Стептоу та Р. Едвардса та стала кордоном початку відліку сучасної допоміжної репродукції. Це досягнення – не тільки орієнтир репродуктивної науки, а й свідчення історії еволюції людства.

Варто зазначити, що у 2010 р. Р. Едвардса нагороджено Нобелівською премією в галузі фізіології і медицини за розробку цієї технології екстракорпорального запліднення. Він присвятив свою роботу тому, щоб допомагати подружжям вирішувати проблеми безпліддя. Його методика ДРТ торкнулася людей усього світу.

30 листопада 1984 р. вперше в Україні запліднено яйцеклітину *in vitro*, проте така технологія досягла результативності лише у 1991 р. завдяки «зусиллям наукових співробітників відділу Інституту проблем кріобіології та кріомедицини Національної академії наук України (В. І. Грищенко, Ф. В. Дахно, В. І. Піняєв, Н. В. Чуб) 19 лютого 1991 р. в Харкові народилася здорова дитина (дівчинка), зачаття якої вперше для України відбулося *in vitro*» [4, с. 8–9].

На сьогодні ДРТ отримали чималого розвитку як в Україні, так і в світі загалом. Методи екстракорпорального запліднення і переносу ембріонів постійно вдосконалюються. Однак всі підходи, що застосовуються до лікування безпліддя, вимагають ретельного юридичного опрацювання, яке має забезпечити захист прав пацієнтів та лікарів.

Це питання не часто висвітлюється в правовій літературі. Репродуктивні права, як вважають різні науковці, потрібно розглядати як систему загальнолюдських прав і свобод, які забезпечують реалізацію основоположного права людини щодо продовження власного роду, що не залежить від статі, сімейного стану, національності і стану здоров'я, зокрема права особи на охорону репродуктивного здоров'я та використання ДРТ.

Так, відомий вчений Р. О. Стефанчук вважає, що «репродуктивні права повинні розглядатись як система відокремлених особистих немайнових прав фізичних осіб, що забезпечують їх природне існування та спрямовані на здійснення репродуктивної функції фізичних осіб» [5, с. 349]. Ми з такою думкою цілком погоджуємось, адже в складі інших немайнових прав їм приділяється недостатньо уваги. Вони вносять на порядок денний необхідність вирішення, крім правових, ще й етичні питання щодо втручання в репродуктивний механізм.

У сучасних умовах правові відносини, що пов'язані із використанням ДРТ, регулюються Конституцією України, Цивільним кодексом України, Сімейним кодексом України, Основами законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р. № 2801-ХІІ, Наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» від 9 вересня 2013 р. № 787, що визначають основні принципи та методики ДРТ, називають перелік дозволених технологій та медичних показань щодо їх застосування, етапи проведення зазначених процедур.

Зокрема, згідно з Наказом МОЗ № 787, в Україні можуть проводитись такі види ДРТ:

- «запліднення *in vitro* – техніка виконання експерименту або інших маніпуляцій у спеціальному лабораторному посуді чи у контрольованому середовищі поза живим організмом;
- внутрішньоматкова інсемінація – одна із форм лікування безпліддя, яка може бути проведена у порядку введення підготовлених спермій у порожнину матки;
- спосіб лікування безпліддя, у якому запліднення яйцеклітини здійснюється поза організмом жінки (екстракорпоральне запліднення, чи штучне запліднення);
- донація гамет чи ембріонів – це процедура, за якою донори за добровільною згодою, що оформлена письмово, надають власні статеві клітини – гамети (ооцити, сперму) чи ембріони для лікування безпліддя в інших осіб;
- метод ІКСІ – інтрацитоплазмична ін'єкція сперми, яку застосовують для лікування важких форм безпліддя у чоловіків;
- метод ПЕЗА – це черезшкірна аспірація спермій з придатку яєчка;
- метод МЕЗА – це мікrohrіургічна аспірація спермій з придатку яєчка;
- метод ТЕЗА – це аспірація спермій із тканини яєчка;
- метод ТЕЗЕ – це екстракція спермій із тканини яєчка;
- сурогатне материнство тощо» [6].

Серед названих методів ДРТ найбільше дискусій викликає сурогатне материнство, адже саме з ним пов'язана найбільша кількість етичних питань, що супроводжують репродуктивний процес.

Варто зазначити, що нормами законодавства України поняття сурогатного материнства не визначено, тому воно існує тільки в суспільних відносинах, що пов'язані з сучасними ДРТ. Цікаво, що така технологія заборонена в Італії, Австрії, Швеції, Франції, Норвегії, Німеччині, Швейцарії тощо. В Україні законопроект «Про регулювання питань щодо допоміжного материнства та забезпечення державними гарантіями рівних прав та можливостей матерів» 2009 р. не було прийнято. Як зазначає Л. Ю. Бельо: «в Україні не відбулася повна адаптація суспільства до рівня репродуктивних технологій, у тому числі і до сурогатного материнства, зокрема за відсутності правового забезпечення, та й спеціалізовані медичні заклади потребують чіткого механізму та належної правової бази» [7].

Розглядаючи досвід зарубіжних держав, варто зазначити, що чинне законодавство Італії у сфері ДРТ доволі консервативне. Зокрема, Законом Італії «Про норми допоміжних репродуктивних технологій» від 19 лютого 2004 року № 40 зазначено, що «сурогатне материнство забороняється повністю, а також істотно обмежуються інші репродуктивні технології. Відповідно закону заборонені репродуктивні програми з участю третьої сторони, отже сурогатне материнство та донорство» [8, с. 189].

Загалом ДРТ дозволено і врегульовано законодавством у Греції, Англії, Грузії, Ізраїлі, Індії, Іспанії, Казахстані та деяких штатах США. Більшість країн так або інакше сформувала основи законодавства про застосування ДРТ.

Врегулювання питання використання ДРТ також здійснюється на міжнародному рівні. Зокрема, в Програмі дій Міжнародної конференції з народонаселення та розвитку (Каїр, 1994 р.) передбачено, що «репродуктивне здоров'я є не просто свідченням відсутності хвороб репродуктивної системи або порушень її функцій, а є станом повного фізичного, розумового і соціального благополуччя, що передбачає можливість задовільного та безпечного сексуального життя, здатність до відтворення, право чоловіків і жінок на інформацію та доступ до безпечних, ефективних, прийнятних за вартістю методів планування сім'ї та інших обраних ними методів регулювання народжуваності, що не суперечать закону, а також право на доступ до відповідних послуг з охорони здоров'я, що дають змогу жінці безпечно перенести вагітність та пологи, а батькам – створити найкращі умови для народження здорової дитини» [9, с. 39] тощо. Також Четверта Всесвітня конференція щодо становища жінок, що проходила в Пекіні у 1995 р., прийняла Статут про статеві та репродуктивні права, у якому репродуктивні права визначаються як комплексна категорія. Особливістю цього документа є те, що «до репродуктивних прав особи відносяться основні загально визнані права людини, які ґрунтуються з точки зору різних аспектів репродуктивних прав» [10, с. 136].

Проте міжнародні документи не зазначають конкретних рекомендацій державам у сфері реалізації репродуктивних прав і розуміють репродуктивні можливості в складі основних невід'ємних прав людини. Наприклад, Віденська декларація, прийнята 25 червня 1993 р. на II Всесвітній конференції з прав людини передбачає право жінки на доступне та належне медичне обслуговування, а також на широкий спектр послуг у галузі планування сім'ї тощо.

Враховуючи статус Європейського суду з прав людини, зацікавленість викликають скарги, які подають держави-учасниці Європейської конвенції. У такому разі Європейський суд виходить з тієї позиції, що держави можуть мати свободу вибору у врегулюванні питань застосування репродуктивних технологій. Прикладом такої позиції Європейського суду є «рішення у справі Косси проти Сполученого Королівства, у справі Брюггеманн і Шойтен проти Федеральної Республіки Німеччина, у справі Херц проти Норвегії та ін.). У всіх рішеннях Суд ухилився від формулювання будь-яких самостійних репродуктивних прав. Така загальна обережність притаманна всім міжнародним організаціям. Це пояснюється відсутністю єдиної концепції визначення репродуктивних прав як на міжнародному рівні, так і на національних рівнях» [10, с. 137].

Необхідно зазначити, що чинне законодавство в Україні щодо ДРТ загалом спрямоване на закріплення прав щодо застосування ДРТ і врегулювання медичної сторони цього питання, залишаючи правовий аспект проблематики без належної уваги. Окрім того, сьогодні законодавство України не закріплює окремої категорії «репродуктивних прав», проте багато норм Цивільного кодексу України (ЦК) можна розглядати як основу для формування концепції застосування репродуктивних можливостей. Так, ст. 281 ЦК у контексті права людини на життя передбачає репродуктивні можливості особи. Відповідно до ст. 290 ЦК: «повнолітня дієздатна фізична особа має право бути донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин» тощо [11].

Війна, яка вже згубно вплинула на демографічну ситуацію в нашій державі, справляє фундаментальний вплив на досліджуване питання, адже в післявоєнний період буде значна кількість осіб, які через отримані каліцтва не зможуть самостійно народжувати дітей, відтак належне правове регулювання питань

ня ДРТ, у т. ч. сурогатного материнства, буде основою для охорони та захисту репродуктивних прав таких осіб. Відтак, констатуємо нагальну потребу в напрацюванні та прийнятті спеціального закону в досліджуваній сфері. Лише за його наявності норми цивільного законодавства, що наразі присутні в ЦК України зможуть знайти деталізацію і встановити належне правове регулювання застосовуваних новітніх методів ДРТ.

Висновки. Питання репродуктивного здоров'я і права на використання ДРТ є одним із найважливіших у державній політиці, особливо в умовах війни, а тому має здійснюватися його належне правове регулювання. Сучасне використання новітніх репродуктивних технологій у медичній сфері значно випереджає процес прийняття відповідної правової бази. Незважаючи на різні підходи до моделі правового регулювання, популярністю користується підхід на основі прийняття спеціальних законів, що детально регламентують порядок проведення таких операцій.

В Україні ще не достатньо запроваджено правове регулювання порядку застосування ДРТ, адже воно здійснюється лише підзаконними нормативно-правовими актами. З огляду на це необхідно надалі його розвивати та якісно оновлювати. Особи, які зважилися вдатися до зазначених вище послуг медичних установ, мають також зважати на юридичний бік справи, механізм застосування ДРТ має бути чітко пропрацьований щодо усіх аспектів його застосування. Тому існує нагальна потреба у напрацюванні та прийнятті відповідного спеціального закону, в якому будуть передбачені: визначення дефініцій, які застосовуються у ДРТ, порядок і умови застосування ДРТ; збереження лікарської таємниці й відповідальності медичного персоналу за розголошення інформації щодо застосування пацієнтами ДРТ; правові аспекти донорства ембріонів і гамет, права й обов'язки донорів; порядок зберігання та використання гамет і ембріонів; можливості вибору статі дитини; права осіб, щодо яких застосовуються ДРТ; право вибору донора, етичних аспектів втручання в генетичний апарат людини в процесі застосування ДРТ тощо.

Новітні репродуктивні технології розвиваються, а отже, необхідно вдосконалювати законодавство України для усунення невідповідностей та прогалин у сфері регулювання цих правовідносин.

Список використаних джерел

1. Рябенко О. В. Право фізичної особи на репродукцію (відтворення): поняття та історико-правові аспекти становлення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2015. Вип. 30(1). С. 148–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_30%281%29__38 (дата звернення: 28.01.2023).
2. Рябенко О. П. Профілактика ускладнень вагітності та перинатальної патології у жінок після екстракорпорального запліднення і редукції ембріонів : автореф. дис. ... канд. мед. Наук : 14.01.01. Київ, 2006. 20 с.
3. ЕКО: як це працює? (2014). URL: <https://www.moirebenok.ua/uk/pregnancy-and-birth/planning-pregnancy-and-birth/eko-kak-eto-rabotaet/> (дата звернення: 28.01.2023).
4. Грищенко В. И., Юрченко Г. Г. Влияние факторов низкотемпературного консервирования на репродуктивные, эмбриональные и фетальные клетки / В. И. Грищенко, Г. Г. Юрченко. *Проблемы криобиологии*. 1998. № 4. С. 8–9.
5. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ : КНТ, 2008. 626 с.
6. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : Наказ МОЗ від 09.09.2013 № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text> (дата звернення: 28.01.2023).
7. Бельо Л. Ю. Сучасний стан та перспективи розвитку правового *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 2(31). URL: [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(31\).558](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(31).558) (дата звернення: 28.01.2023).
8. Головащук А. П. Правове регулювання допоміжних репродуктивних технологій. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С.189–191.
9. Доклад Международной конференции по народонаселению и развитию. Каир, 5-13 сентября 1994 года. Нью-Йорк, 1995. 189 с.
10. Мухамедова Е. Е. Репродуктивні права фізичної особи в системі особистих немайнових прав. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2012. Т. 25 (64). № 2. С. 136–141.
11. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. №435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 30.01.2023).

12. Юзько О. М. Стан та перспективи розвитку допоміжних репродуктивних технологій лікуванні безпліддя в Україні. *Жіночий лікар*. 2015. № 5. С. 17–20.
13. Пугач Д. О. Сучасний стан правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій. *Прийкарпатський юридичний вісник*. 2015. № 3(9). С. 26–29.
14. Заболотна М. Р. Генетичний матеріал як об'єкт репродуктивних правовідносин. *Приватне право в сфері охорони здоров'я: виклики та перспективи. Київські правові читання : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 17 вер. 2020 р. Львів : ЛОБФ «Медицина і право», 2020. С. 89–93.*

References

1. Riabenco, O. V. (2015). Pravo fizychnoi osoby na reproduktsiiu (vidtvorennia): poniattia ta istoryko-pravovi aspekty stanovlennia [The right of an individual to reproduction (reproduction): concepts and historical and legal aspects of formation]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu - Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 30 (1), 148-151. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_30%281%29__38 [in Ukrainian]
2. Riabenco, O.P. (2006). Profilaktyka uskladnen vahitnosti ta perynatalnoi patolohii u zhinok pislia ekstrakorporalnoho zaplidnennia i reduksii embrioniv: avtoref. dys. ... kand. med. Nauk : 14.01.01 / O.P. Riabenco [Prevention of pregnancy complications and perinatal pathology in women after in vitro fertilization and embryo reduction: autoref. thesis ... candidate honey. Sciences: 14.01.01 / O.P. Ryabenco] Institute of Pediatrics, Obstetrics and Gynecology of the Medical Academy of Ukraine. Kyiv, 2006, 20. [in Ukrainian].
3. EKO: yak tse pratsiuie? (2014) [IVF: how does it work?] Retrieved from: <https://www.moirebenok.ua/uk/pregnancy-and-birth/planning-pregnancy-and-birth/eko-kak-eto-rabotaet/> [in Ukrainian].
4. Hryshchenko, V.Y. (1998). Vlyianyie faktorov nyzkotemperaturnoho konservyrovanyia na reprodoktyvnyie, embryonalnye y fetalnye kletky / V.Y. Hryshchenko, H.H. Yurchenko [Influence of factors of low-temperature preservation on reproductive, embryonic and fetal cells / V.I. Hryshchenko, H.G. Yurchenko]. *Problemy kryobiologii. - Problems of cryobiology*, 4, 8-9. [in Russian].
5. Stefanchuk, R.O. (2008). Osobysti nemainovi prava fizychnykh osib (poniattia, zmist, systema, osoblyvosti zdiisnennia ta zakhystu): monohrafiia / vidp. red. Ya.M. Shevchenko [Personal non-property rights of natural persons (concept, content, system, features of implementation and protection): monograph / resp. ed. Y.M. Shevchenko.]. Kyiv: KNT, 626. [in Ukrainian].
6. Pro zatverdzhennia Poriadku zastosuvannia dopomizhnykh reprodoktyvnykh tekhnolohii v Ukraini: Nakaz MOZ vid 09.09.2013 № 787 [On the approval of the Procedure for the use of assisted reproductive technologies in Ukraine: Order of the Ministry of Health dated 09.09.2013 № 787]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text> [in Ukrainian].
7. Belo, L. Yu. (2020). Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku pravovoho rehuliuвання vykorystannia dopomizhnykh reprodoktyvnykh tekhnolohii [Current state and prospects for the development of legal regulation of the use of assisted reproductive technologies.]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk - Carpathian Legal Gazette*, № 2(31). Retrieved from: [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(31\).558](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(31).558) [in Ukrainian].
8. Holovashchuk, A.P. (2013). Pravove rehuliuвання dopomizhnykh reprodoktyvnykh tekhnolohii [Legal regulation of assisted reproductive technologies]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava. - Journal of the Kyiv University of Law*, 2, 189-191. [in Ukrainian].
9. Doklad Mezhdunarodnoi konferentsyy po narodonaseleniyu y rozvytyiu (1995) [Report of the International Conference on Population and Development]. Cairo, September 5-13, 1994. New Yor Reproduktyvni prava fizychnoi osoby v systemi osobystykh nemainovykh prav [Reproductive rights of an individual in the system of personal non-property rights]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Serii «Iurydychni nauky».- Scholarly notes of V. I. Vernadsky Tavri National University. Series «Legal Sciences»*, 25 (64), 2, 136-141. [in Ukrainian].
10. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16 sichnia 2003 r. №435-IV. [Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine dated January 16, 2003 №435-IV]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].
11. Yuzko, O.M. (2015). Stan ta perspektyvy rozvytku dopomizhnykh reprodoktyvnykh tekhnolohii likuvanni bezpliddia v Ukraini [Status and prospects of the development of auxiliary reproductive technologies for the treatment of infertility in Ukraine]. *Zhinochyi likar - Female doctor*, 5, 17-20. [in Ukrainian].

12. Puhach, D.O. (2015). Suchasnyi stan pravovoho rehuliuвання dopomizhnykh reproduktyvnykh tekhnolohii [Current state of legal regulation of assisted reproductive technologies]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk - Carpathian Legal Gazette*, 3(9), 26-29 [in Ukrainian]
13. Zabolotna, M. R. (2020). Henetychnyi material yak ob'ekt reproduktyvnykh pravovidnosyn [Genetic material as an object of reproductive legal relations]. *Pryvatne pravo v sferi okhorony zdorovia: vyklyky ta perspektyvy. Kyivski pravovi chytannia. Materialy mizhn. -prakt. konf. Kyiv, 17 ver. 2020 r. / vidp. red. R. A. Maidanyk. - Private law in the field of health care: challenges and prospects. Kyiv legal readings. Materials of international science and practice conf. Kyiv, September 17, 2020 / ed. R. A. Maydanik. Lviv: BF Medicine and Law*, 89-93 [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 14.02.2023